

Г.Н. Смағұлова , Ә.Қ. Ебелекбаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: aika-0206@mail.ru

СӨЗ ЭТИКЕТІНДЕГІ ҚАРАТПАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада туыстық белгілері жағынан түркі тілдер қатарына жататын қазақ және татар тілдерінің сөз этикеті жүйесіндегі қаратпалардың қызметі қарастырылады. Түркі тілдерінде қаратпалардың қолданылу жүйесі ерекше дамыған. Олар сөйлеушінің өзара таныстық дәрежесіне, түрлі әлеуметтік жағдайларға, коммуниканттардың көңіл-күйіне, коммуникативті-прагматикалық мақсаттарына қарай құбылып отырады. Әр халықтың сөз этикеті ол елде қалыптасқан салт-дәстүрмен, ұлттық сана ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Оған әр халықтың этикет жүйесіне талдау жасау арқылы ғана көз жеткізуге болады. Қоғамдағы адамдардың қарым-қатынасы сөйлеу этикетінің белгілі бір қалыптасқан ережелері мен нормаларын сақтауды талап ететіні анық. Қаратпалар үшін де этикет нормаларын сақтау ерекше маңызды. Оларды сөз этикетінің құрамында талдау – бір елдің мәдениетін зерттеудің үлкен мүмкіндігі, нақты құралы. Зерттеуде екі тілдегі қаратпалардың кейбір әлеуметтік жағдаяттарда жұмсалыу ерекшеліктері талданады. Тілдік бірліктерге талдау жасауда функционалдық-семантикалық талдау, жинақтау, тұжырым жасау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ және татар мәдениеттеріндегі қаратпа формаларын қолданудың көбіне ұқсас белгілерінің көптігі анықталды. Салыстырмалы талдау бейтаныс адамдардың коммуникациясында да туыстық атаулардың жиі қолданылатынын, ал жақын адамдардың қарым-қатынасында эмоциялық лексиканың қаратпа ретінде актив қолданыста екенін көрсетеді.

Түйін сөзгер: қазақ тілі, татар тілі, сөз этикеті, қаратпалар, туыстық атаулар

G.N. Smagulova, A.K. Yebelekbayeva*
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aika-0206@mail.ru

Function of appeal in speech etiquette (by the Kazakh and Tatar languages)

The article deals with the function of appeals in the speech etiquette of the Kazakh and Tatar languages. In the Turkic languages, the system of using addresses is especially developed. They change depending on the level of acquaintance of the speaker, various social situations, the mood of the communicants, communicative and pragmatic goals. The speech etiquette of each people is closely connected with the traditions and national consciousness of this people. This can only be verified by analyzing the etiquette system of a given people. It is clear that the communication of people in society requires compliance with certain rules and norms of speech etiquette. It is especially important to observe the rules of etiquette when using appeals. Considering them as part of speech etiquette is a great opportunity, a real tool for studying the culture of the country. The study analyzes the features of the use of addresses of two languages in some social situations. In the analysis of language units, the methods of functional-semantic analysis, collection and conclusion were used. As a result of the study, a large number of similar features of the use of forms of address in the Kazakh and Tatar language cultures were revealed. A comparative analysis shows that related terms are often used in the communication of strangers, and emotional vocabulary is actively used as addresses in the communication of close people.

Key words: Kazakh language, Tatar language, speech etiquette, appeals, related terms.

Г.Н. Смағұлова, А.К. Ебелекбаева*
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: aika-0206@mail.ru

Функция обращений в речевом этикете (на материале казахского и татарского языков)

В статье рассматривается функция обращений в речевом этикете казахского и татарского языков. В тюркских языках особенно развита система употребления обращений. Они меняются в зависимости от уровня знакомства говорящего, различных социальных ситуаций, настроения

коммуникантов, коммуникативных и прагматических целей. Речевой этикет каждого народа тесно связан с традициями и национальным сознанием этого народа. В этом можно убедиться, только проанализировав систему этикета данного народа. Понятно, что общение людей в обществе требует соблюдения определенных правил и норм речевого этикета. Особенно важно соблюдать нормы этикета при использовании обращений. Рассматривать их как часть речевого этикета – прекрасная возможность, реальный инструмент для изучения культуры страны. В исследовании анализируются особенности употребления обращений двух языков в некоторых социальных ситуациях. При анализе языковых единиц использовались методы функционально-семантического анализа, методы синтеза и заключения. В результате исследования было выявлено большое количество сходных черт употребления форм обращений в казахской и татарской языковых культурах. Сравнительный анализ показывает, что родственные термины часто используются в общении незнакомых людей, а эмоциональная лексика активно используется в качестве обращений в общении близких людей.

Ключевые слова: казахский язык, татарский язык, речевой этикет, обращение, родственные термины.

Кіріспе

Тілдегі қаратпалар екі жақты сипатқа ие: бір жағынан, бұл тілдің таңбалық жүйесінің фактісі болса, екінші жағынан, ол әлеуметтік институттар жүйесінің бөлігі. Ғалымдар қаратпалардың лексикалық мазмұнын зерттей отырып, олардың лексика-семантикалық ерекшеліктеріне ғана емес, белгілі бір тілдегі қызмет етуіне әсер ететін экстралингвистикалық факторларға да назар аударады.

Қоғамдағы адамдардың қарым-қатынасы сөйлеу этикетінің белгілі бір ережелері мен нормаларын сақтауды талап етеді. Қаратпалар үшін бұл ережелерді сақтау басқа көптеген тілдік құбылыстарға қарағанда ерекше маңызды. Оларды сөз этикетінің құрамында қарастыру – бір елдің мәдениетін зерттеудің үлкен мүмкіндігі, нақты құралы. Себебі әртүрлі этникалық мәдениет өкілдерінің тілдік қолданыстағы пайдаланатын қаратпалар жиынтығы – этноменталдық дүниетаным жиынтығы мен этнопсихологияның көрінісі. Сондай-ақ, коммуниканттардың мәдени ерекшеліктерін көрсетудің бір түрі болып табылады. Сондықтан қаратпалар лексикасын зерттеу – сол тілде сөйлеушілер қабылдаған сөйлеу этикетінің нормаларын сипаттау тұрғысынан да аса өзекті.

Тілдерді салыстырмалы түрде «этнос – мәдениет, мәдениет – этнос» бағытында зерттеу – дискурстағы коммуникативті айырмашылықтар мен ұқсастықтар, ұлттық таным, сана ерекшеліктерін, жеке тілдердің құрылымын терең ашуға көмектеседі. Сондай-ақ осы айырмашылықтардың себебін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеуде қазақ және татар тіліндегі, яғни типологиясы бірқұрылымды тілдердің қаратпа

сөздер жиынтығы лингвомәдени аспектіде қарастырылады. Зерттеушілердің айтуынша «туыстас тілдер арасындағы сөз этикетін салыстырмалы түрде зерттеу тілдің қалыптасу тарихын, оның нормативтену жолдарының қыры мен сырын ашуда көптеген нәзік тұстарды бағамдап береді. Сонымен қатар сөз этикетінің ұлттық реңктерін де нақтылай түседі» (Шадкам, 2015: 3).

Әдебиеттерге шолу

Қаратпаларды қазақ тіл білімінде оқшау сөздердің қатарына жатқыза отырып, оларға ең алғаш «*бұратана сөздер*» деп анықтама берген А. Байтұрсынұлы (Байтұрсынұлы, 2009: 146). Кейін қаратпалар жүйесі синтаксистік тұрғыдан жан-жақты зерттеліп, едәуір жақсы талданған. Сондай-ақ, Р. Сыздық, Н. Уәлиев, А. Сейсенова, С. Телкозұлы, А. Қобланова, З. Шадкам сынды ғалымдардың еңбектерінде қаратпа сөздер сыпайылық категориясы шеңберінде қарастырылған. Аталған зерттеушілер қаратпалардың этикеттік ерекшеліктеріне тоқталып, оның адамдар арасындағы қарым-қатынаста әдептілікті білдіретінін айтады. Алайда қаратпалардың стильдік, функционалдық қызметі әлі де ерекше зерттеуді қажет етуде.

Бүгінде тіл және мәдениет мәселесіне қызығушылықтың күрт артуы – мәдениетті жақсы танып-білмеу себебінен коммуникацияның сәтсіз құрылуымен тығыз байланысты. Сол себепті сөйлеу этикетінің теориясы лингвистер үшін де, әдіскерлер үшін де аса өзекті болып отыр. Сөйлеу мәдениетін зерттеу мәселелері, Н.И.Формановская атап көрсеткендей, бір жағынан, этикет амалдардың сыпайы сөйлеу мінез-құлқына сәйкес келуін қарастырса, ал екінші жағынан, алуан түрлі этикеттік модельдердің орындайтын

қызметтерін қарастырады (Формановская, 1987: 12-16). Сөйлеу этикеті – әңгімелесушіге достық ниетті білдіруге, қолайлы қарым-қатынас климатын қалыптастыруға қатысты барлық ұғымдардың жиынтығы.

Өткен ғасырдың 90-шы жылдардағы шетел лингвистерінің (Brown 1987, Wond 1991, Byram 1997 және т.б.) еңбектерінен бұл терминнің көптеген сипаттамасын таба аламыз. Мысалы, Е.Новактың еңбегінде сөйлеу этикеті ережелерін сақтауды талап ететін байланыс орнату жағдайларының арасында әңгімелесушінің назарын аударатын қаратпалар маңызды орын алуы керек екені атап өтіледі. Сондықтан тілдік материал ерекшелігін ескере отырып, бұл этикеттік модель басқа тілдер тұрғысынан да жан-жақты сипаттама алуы қажет (Новак, 1987: 99). Ағылшын лингвисті Д.Майбин қаратпаларды сөз этикетінің бір бөлігі ретінде қарастырып, оның әңгімелесушілердің мәртебе айырмашылығы, сөйлеушілер арасындағы әлеуметтік қашықтық, жағдаяттың формалдылық дәрежесі, мәдени контекст сияқты белгілі бір факторларға байланысты екенін айтады (Майбин, 2001: 15).

Татар сөйлеу этикеті аясындағы қаратпа сөздерді П.С. Абдуллина, Г.Ф. Саттарова, Ф.С. Сафиуллина, Г.М. Шайхиева, П.А. Юсупов және т.б ғалымдар зерттеген.

Ал өзінің зерттеу еңбегін коммуникативті-прагматикалық аспектіде жүргізген О.В. Ромазанова кандидаттық диссертациясында қаратпалардың көптеген прагматикалық белгілерін көрсеткен: «Қаратпалар сөйлеу актісіне тән барлық функцияларды атқаруға қабілетті әрі дискурстың белсенді компоненті ретінде қарастырылуға мүмкіндігі бар сөйлеу әрекеті. Мәселен, бірнеше функциялар жиынтығын дербес күйінде де, әртүрлі айтылымдармен өзара әрекеттесе отырып та орындауға қабілетті ерекше сөйлеу актісі ретінде олар сөйлеу бағытын анықтайтын байланыс орнату құралы болса, адресатқа әсер ету құралы ретінде сөйлеушінің эмоционалды-экспрессивті күйін білдіре алады, коммуниканттардың қарым-қатынасын реттейді және адресаттың ақпарат алуына кепілдік береді. Сондай-ақ әңгімелесушілердің жыныс, жас, әлеуметтік жағдайын анықтауға мүмкіндік береді (Ромазанова, 2007: 27-35).

Қаратпалар әрқашан нақты жағдайға, қарым-қатынас процесінің әлеуметтік компоненттеріне, диалогке қатысатын нақты тұлғаларға тікелей байланысты. Зерттеуде қарастырылған жынысы, жасы, танысу дәрежесі, туыстық дәрежесі,

әлеуметтік рөлі, эмоционалдық күйі, кәсібі, адресаттың білім деңгейі және ауызша қарым-қатынас жағдайы сияқты коммуникативті-прагматикалық параметрлер қаратпалар формаларын таңдауды анықтайды және диалогте қарым-қатынас мақсаттарына жетуге ықпал етеді. Қаратпа формаларын таңдау кезінде ерекше жағдайларды зерттеу сөйлеушілердің негізгі қарым-қатынастарының табиғатын түсінуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ қаратпалардың функционалдық сипаты оның мүмкіндіктерінің алуан түрлілігін көрсетеді. Барлық инверсиялық функцияларды бас-аяғы үш қабатқа бөлуге болады. Негізгі функция – *вокативті функция* (әңгімелесушінің назарын аудару, онымен байланыс орнату және сақтау). Өзінің негізгі, яғни, вокативті функциясын қаратпалар инициативалық айтылымдарда алдыңғы немесе оқшау күйде тұрғанда жүзеге асырады. Интер және постпозицияда адресаттың хабарламаға деген қызығушылығын арттыратын және сақтайтын прагматикалық байланыс болып табылады (Формановская, 1982: 105).

Қаратпаның вокативті функциясы сөз этикетінің *апеллятивтік функциясына* өте жақын. Бұл туралы ғалымдар келесідей пікір білдіреді:

А. Мосейконың тұжырымында коммуниканттың назарын аудару (апелляциялық) қызметі сөйлеу этикетіне де тән құбылыс. Ол барлық тақырыптық топтардағы бірліктердің әртүрлі дәрежелеріне сәйкес келе отырып, қаратпа жағдайында ерекше көрінеді. «Апеллятивная функция связана с императивной, так как привлечь внимание собеседника – значит, воздействовать на него, а также функция ориентации на адресата в связи с его ролевыми позициями в речевых взаимодействиях. Выбор обращения зависит от того, кто и кому, в какой обстановке и при каких взаимных отношениях» (Мосейко, 2005: 29).

3. Шадкам өзінің еңбегінде қазақ және түрік тілдерінің этикет сөздерін лингвомәдени аспектіден сипаттай отырып, қаратпалардың апеллятивтік қызметіне баланысты мынадай пікір білдірген: «Әдетте, адамдар өзінің тәрбие, әдеп, мәдениет деңгейіне қарай екінші адамды қарату мақсатында *әй, үй, ей* деген одағай сөздерді қолданудан гөрі этикет тілдік бірліктерді қолдануға тырысады. Қазақ тілінде де, түрік тілінде де мұндай қызметті адамның азан шақырып қойған аты ғана емес туыстық, жолдастық, достық қарым-қатынасты білдіретін адамның әлеуметтік жағдайымен қатар эмоциялық реңкі бар түрлі тілдік бірліктер атқарады» (Шадкам, 2015: 60).

Және де қаратпаның негізгі вокативті функциясына нақты әлеуметтік-интерактивті және коммуникативті оқиға жағдайында адресатқа қаратпаны бағыттайтын, оны түрлендіретін *әлеуметтік-реттеуші* және *экспрессивті-эмоционалдық функциялар* қосылуы мүмкін.

Қаратпаның *әлеуметтік-реттеуші қызметі* екі тілде де қарым-қатынас серіктестері арасындағы теңдік/теңсіздік қатынасына байланысты реттеледі және сөйлеушінің мәртебесіне, коммуниканттардың әлеуметтік рөлдеріне, тұлға аралық қарым-қатынастарына сәйкес қаратпа формаларын таңдауымен анықталады.

В.Е. Гольдин қаратпалардың негізгі және қосалқы құралдары туралы айта отырып, олардың арнайы этикеттік және әмбебап түрлерін ажыратады. Арнайы қаратпаларды регулятивтер деп атайды (мысалы, қарт, дос). «Регулятивтер ешкімнің атын атамайды, ешкімге сілтемейді. Лексикалық мағынасының ерекшелігі оларды қолданудың ерекше әлеуметтік-жағдаяттық шектеулерінде жатыр» (Гольдин, 1987: 93).

Түркі тілінде сөйлеу этикетінің ерекшелігі – туыстық терминдер көбінесе қаратпаның әлеуметтік реттеуші қызметін атқарады. Бұл номинациялар таныстарға да, бейтаныс адамдарға да өте белсенді қолданылады. Туыстық атаулар көбіне бейресми қарым-қатынаста актив қолданыста, дегенмен «*ана, аға*» сияқты туыстық терминдер адресаттың атымен тіркесіп келіп ресми қарым-қатынас жағдайында да кездеседі. Күнделікті тәжірибеде ресми қарым-қатынаста орыс тілінен алынған «*аты + әкесінің аты*» жиі қолданылса, *ханым, мырза* сияқты қаратпаның гоноративті (құрмет көрсету) түрлері зиялы қауым арасында күн санап кең етек алууда.

Ал *экспрессивті-эмоционалды* қаратпалардың қызметі – сөйлеушінің эмоционалдық күйін тасымалдау, коммуникацияны екі жақты бағалау болып табылады. Қаратпаның бұл түрі бейресми байланыста көбірек кездеседі. Өзінің эмоционалды-бағдарланған стратегияларын жүзеге асыру үшін адресант прагматикалық зерттеу көлеміне кіретін бірқатар факторларды ескереді. Мысалы, нақты коммуникативті жағдай, осы ортада қабылданған сөйлеу коммуникациясының ережелері, коммуниканттардың танысу немесе қарым-қатынас дәрежесі, әлеуметтік, адресаттың жеке және басқа да сипаттамалары.

Этикет белгілерінің ішінде маңызды орын алатын қаратпалар айтарлықтай ұтқырлығымен және формаларының сан алуандығымен сипатталады. Бұл ең әуелі қаратпа сөздердің түрлі коммуникациялық ситуацияларға қызмет ететіндігімен, әртүрлі әлеуметтік сипаттағы адамдардың пайдаланылуымен және әртүрлі адресаттарға бағытталуымен байланысты. Қаратпаның коммуникативті-прагматикалық мәні – коммуниканттар арасында болатын қарым-қатынасты көрсететін байланыс орнату мен сақтаудың негізгі құралы болуында.

Материалдар мен әдістер.

Әрбір тілде қаратпа сөздердің бірегей жиынтығы және оларды сөйлеуде қолдану ерекшеліктері болады. Зерттеуде белгілі бір қарым-қатынас жағдайларындағы татар және қазақ қаратпаларының қызметіне дәйекті салыстырмалы талдау берілген. Тілдік бірліктерге талдау жасауда функционалдық-семантикалық талдау, жинақтау, тұжырым жасау әдістері қолданылады. Талдау бірқатар татар, қазақ жазушыларының әдеби шығармаларының мәтіндеріндегі қаратпаларға негізделеді. Мысалдар келесідей параметрлерді қамтиды: коммуниканттардың жынысы мен жасы; мәртебесі; жеке позициясы; эмоционалды қарым-қатынасы; білімі және кәсібі; ситуациялық ерекшеліктері (жағдайдың ресмилік дәрежесі).

Талқылау және нәтижелер

Қаратпалар – сөз этикетінің құраушы бөлігі, себебі аталған бірліктердің көмегі арқылы пікірлесушімен байланыс орнайды, сақталады, қарым-қатынас жағдаяты мен коммуникация барысындағы екі тараптың сөйлеу позициялары және олардың жеке немесе әлеуметтік қарым-қатынасының толық көрінісі реттеледі.

Қаратпа сөздер – ауызша қарым-қатынастың барлық кезеңдерінде қолданылатын ең кең тараған байланыс құралдарының бірегейі. Мотивациялық мағынаға ие бола отырып, адресаттың назарын өзіне аудара алады (байланысты бастау), оны жауап беруге ынталандырады, сөйлеушінің эмоцияларын білдіру және осы арқылы қарым-қатынасты бастау сигналы ретінде қызмет етеді (байланысты орнату құралы). Әрқашан нақты

жағдайға, қарым-қатынас процесінің әлеуметтік компоненттеріне, диалогке қатысатын нақты тұлғаларға тікелей қатысты бола отырып, жыныс, жас, таныстық, туыстық дәрежесі, әлеуметтік рөлі, эмоционалдық күйі, кәсібі, адресаттың білім деңгейі және ауызша қарым-қатынастың жағдайы сияқты коммуникативті прагматикалық параметрлер қаратпа формаларын таңдауды анықтайды. Сөйлеуде немесе осы мәдениеттің тасымалдаушылары арасындағы диалогте болсын коммуникация мақсаттарына жетуге ықпал етеді.

Сөз этикетінің аппелятивтік қызметін қатысымы кезінде алдымен екінші адамның немесе тыңдаушының назарын аудару үшін қолданылатын тілдік бірліктер атқарады. Екінші адамның назарын аудару үшін қазақ және татар тілдерінде, негізінен, адамның өз аты-жөні, туыстық, әлеуметтік, жыныстық ерекшеліктерін білдіретін номинациялық атаулардан жасалған тілдік бірліктер қолданылады. Түрлі эмоциялық реңкті сөздер де сөз этикетінің аппелятивтік қызметін бірдіруге әбден қауқарлы. Оны төмендегі мысалдармен бекітсек:

1-кесте – Сөз этикетінің аппелятивтік қызметінің мәтіндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Татар тілінде
– Әй, <i>Сұлтеке</i> , қалай өліп-тірілгенінді айтшы (Ә.Тарази)	– <i>Бабай</i> , – диде Ярмөхәмәт, – <i>Бабай</i> , дим, мин дә гөрләвекле уйнарга чыгыйм әле
– <i>Күнім-ау</i> , мынау Сәнжан ғой! (Ә.Тарази)	– <i>Улым</i> , буген син гөрләвекле уйнамайсың, – диде карт (Батулла)
– <i>Апатай-ай</i> , ендігәрі ондай ештеңе істемеймін, кешірші мені... (С.Мұратбеков)	– <i>Зөхрә ханым</i> , буген сез нишләргә уйлысыз? (Еники)
– <i>Уа, Анарбай мырза</i> , ағаңның підиясы болсын деп тағы да дұға оқимын (Ш.Мұртаза)	– <i>Ярый</i> , хуш, Самат, мин керим инде... (Галиева)
– <i>Шырағым</i> , сен енді ол сөзді қой (Ә.Нұршайықов)	– <i>Әйдә, ақыллым</i> , керик, халыктан яхшы тугел... (Галиева)
	– <i>Юк</i> , <i>юк, иптәш врач</i> , мин бу палатадан бер кая да китмим!
	– <i>дип куйды...</i> (Әпсәләмов)

Туыстық атаулардың қаратпалар позициясында қолданылуы әр тілде өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Мысалы ағылшын тілінде бұл тілдік бірліктер тек туған-туыстарға ғана қатысты айтылады. Орыс тілінде оның қолданылу аясы кеңірек: оларды туысқандарға, таныстарға және таныс емес адамдарға да қолдана береді. Түркі тілдерінде аталған сөздер тобы әр қырынан ұсыныла отырып, сөйлеу процесінде өзіндік ерекшеліктерге ие. Мысалы мамандық атауларына тікелей қатысты даяшы, жүргізуші, жүк тасушы сияқты қаратпалар қазақ, татар тілінде іс жүзінде кездеспейді. Бұл ретте гоноративті (құрмет көрсету) формалар немесе туыстық терминдер мен кәсіп атаулары бірге айтылады: *есепші апай, даяшы қарындасым, мұғалім мырза* және т.б.

Қазақ тілінде сөз этикетінің бір ерекшелігі ретінде есімнің бірінші буынына немесе басқы әріпіне -ақа, -еке, -қа, -ке, -а, -е қосымшаларын қосып қолдану да кең етек алған. Бұл көбінесе жасы үлкен адамға қарата айтқанда, сондай-ақ,

сыйластықты, құрмет тұтуды білдіру мақсатында ежелден қолданылатын амал:

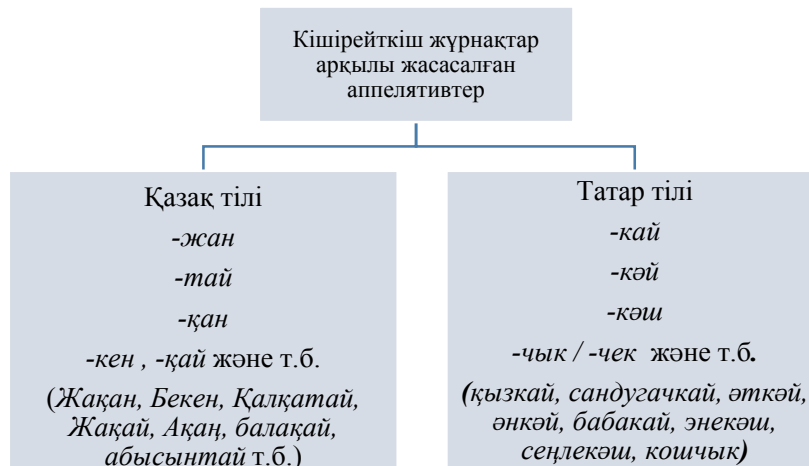
– *Ойбай, Бәуке*, Кешіріңіз... Сіз екеніңізді байқамай қалдым, – дейді зәресі ұшып кеткен бастық әр сөзін әрең айтып (Ә.Нұршайықов).

– *Ал, Мұқа*, енді бұл әннің, бұл өлеңнің жөн-жосығын айтсаңшы! – деді (М. Әуезов).

Қазақ және татар тілдерінде сөз этикетінің ерекшелігі оның әлеуметтік-реттеуші қызметін туыстық терминдер жиі орындайды. Бұл номинациялар таныстарға да, бейтаныс адамдарға да қатысты өте белсенді жұмсалады. Бірінші жағдайда қаратпаларды адресаттың атымен бірге пайдалануға болады. Туыстық атаулардың қолданылуы – сыйластықтың, құрметтің белгісі.

Түркі тілдерінде қаратпа экспрессивтілігін түрлі лексикалық бірліктермен қоса кішірейткіш жұрнақтары арқылы жасалған формалармен білдіруге болады. Жалқы есімдерден жасалған кішірейткіш жұрнақтары бар апелляциятер де жағымды эмоциялық әсермен жұмсалады.

2-кесте – Кішірейткіш жұрнақтар арқылы жасалған қаратпалар

Осы жұрнақтар арқылы туыстық атауларды қолданғанда бұл формалар өзінің кішірейткіш мағынасын жоғалтады. Бұл жағдайда жақындық пен экспрессивтілік компоненті басым болады.

Екі тілде де адам есімдері (қысқартылып немесе толық) және әртүрлі ықылас білдіретін қаратпалар *матурым (сұлуым), кәдерлем (қадірлім)* сияқты сын есімдерімен тіркесіп қолданылады. Сондай-ақ оларды дербес пайдалануға болады. Бұл жағдайда аппелятивтердің номинативті қызметі әлсірейді, олардың біреуін таңдау адресаттың жеке қасиеттері мен ерекшеліктері емес, сөйлеушінің оған деген эмоционалдық қатынасымен анықталады. О.В. Ромазанова өзінің диссертациялық еңбегінде татар тілінде қаратпалардың *-ым, -ем* жалғауларымен (*балакаем, матурым, берданберем, сөеклем, ақыллым*) қолданылуын кездейсоқ емес деп, оның коммуникативті-прагматикалық мәніне аса назар аударады (Ромазанова, 2007: 63). Жасы кішілерге, балаға немесе жақсы көрген адамына қаратыла айтылатын аппелятивтер қазақ тілінде де 1-жақ, жекеше тәуелдік жалғауында тұрып көп кездеседі: *қарағым, шырағым, қалқам, гашығым, сәулем*.

«Тілдік қарым-қатынас кезінде түріктерде *ефәнди* сөзінің 1-жақ тәуелденген формасы құрметтеу, сыйлау реңкін беру үшін өте жиі қолданылады», – деген З. Шадкамның пікіріне назар аударатын болсақ, бұл түркі тілдерінің бәріне тән ерекше тілдік қолданыс деуге болады (Шадкам, 2015: 78).

Бейтаныс адаммен қарым-қатынас жағдайындағы қаратпалардың қызметі. Бейтаныс адресатпен қарым-қатынас жағдайында адре-

сант әңгімелесушінің ең жалпы белгілеріне ғана назар аударуға мәжбүр болады: оның жынысы, жасы, кейде оның отбасылық жағдайы және ситуациялық немесе әлеуметтік рөлі туралы ақпараттармен толықтырылады. Коммуниканттардың бір-бірімен бейтаныс болуы қарым-қатынастың ресми сипатын алдын-ала анықтап, оларды осындай жағдайда белгілі бір қоғамдағы сөйлеу мінез-құлқының ең жалпы нормаларын сақтауға итермелейді.

Бейтаныс адресатпен қарым-қатынас жағдайында қалыпты (регламентті) және этикеттік вокатив-гоноративті қаратпалар (құрмет көрсету) сөздер жиі қолданылады. Кей ғалымдар бұл айтылымдарды *дәстүрлі сыпайы формалары* десе, басқалары *этикет клишелері, вокативтік-кіріспе* деп ажыратады. Осы барлық анықтамалар мен гоноратив сөзінің құрмет белгісі деген аудармасын ескере отырып, біз бұл вокативті сөйлемдерді мақалада *гоноративті формалар* деп атаймыз.

Татар тілінде қаратпаның ең көп тараған гоноративті формасы – адресатқа құрметпен қарауды білдіретін *иптеш* сөзі. Бұл форма әсіресе кеңестік кезеңде кең қолданыста болды. Қазіргі уақытта ол үлкендердің сөйлеуіне көбірек тән, ал жастардың сөйлеуінде қолданылмайды. Бұл қаратпаның маңызды ерекшелігі оның көмегімен коммуниканттар бір-біріне бейтаныс бола тұра адресаттың белгілі жағдаяттық рөлін белгілеуге мүмкіндік беретін көптеген күрделі формаларды қалыптастыра алады. Олар адресаттың нақты жағдаяттық рөлін білдіретін *«иптеш+қаратпа формасы»* сызбасына сәйкес *иптеш адвокат, иптеш начальник, иптеш милиционер* және т.б.

Бұл тұжырымды Ғ.Ф. Саттаров өзінің келесідей пікірімен қуаттайды: «Если это имя человека, а фамилия неизвестна, замените имя и фамилию профессиональным термином человека» (Саттаров, 1990: 223).

– Хөрмәтле *иптәш токымнар!* (Ф.Карим).

– *Иптәш командир*, карауыл начальнигы килгән (Маулит Ямалитдин).

Қазақ сөз этикеті құрылымындағы қаратпалардың нақты жағдайдың ерекшелігіне қарай жұмсалатындығы, өзіндік әр түрлі қолданыс аясы бар екендігі белгілі. Жоғарыда татар тілінде берілген «*иптәш*» сөзі мағынасы мен функциясы тұрғысынан қазақ тіліндегі «*жолдас*» сөзіне жақын. Осы ретте З.Шадкам өзінің монографиялық еңбегінде мынадай пікір білдірген: «Кеңес заманынан бүгінге дейін ресми қарым-қатынас кезінде негізінен «жолдас» қаратпасы қолданылды. «Жолдас» қаратпасы жеке тұрып та жалқы есіммен тіркесіп те, адамның атқаратын қызметі, мамандығы, атак, дәрежесімен тіркесіп те, жеке адамға қарата жекеше түрде де, көпшілікке қарата көпше түрде де қолданылды. Кісі есіміне тіркесе қолданылған бұл сөз ұзақ уақыт қазақ сөз этикетінде ресми, кейде бейресми жағдайда да қызмет атқарды» (Шадкам, 2015: 81).

– *Жолдас Жарасбаев!* Мен банктегі совещаниеге тез баруым керек! – деді (М. Әуезов).

– *Жолдас аға лейтенант*, сіздің жігіттермен бірге соғысуға құмар-ақ едік, осы сәті түспей- ақ қойды, – деп күле қоштасты ол (Б.Момышұлы).

Таныс емес адресатпен татар тіліндегі қарым-қатынас жағдайында өткен ғасырдың 20-90 – жылдары сөйлеуде мүлдем қолданылмаған *тутааш*, *ханым*, *эфэнде* гоноративті формалары қазір кең таралуда. Алайда, мәдени-тарихи сипаттағы бірқатар себептерге байланысты олардың қолданылу аясы біршама шектелген, көбіне ресми қарым-қатынас жағдайында жиі қолданылады. Татар тілінде *тутааш/ханым формаларының бірін таңдау* – адресаттың отбасылық жағдайына байланысты жүзеге асырылады. Егер адресаттың отбасылық жағдайы белгілі болса, онда тұрмыс құрған әйелге сыпайы ресми түрде ханым, ал жас қызға – *тутааш* деп айтылады.

– Саумы, *тутааш*, ничә еллар тоташ.

Юлларыбыз еллар чатында (Данис Хәйруллин).

– *Әлфия ханым*, монда рәхим итегез.

– *Хәят тутааш*, сез шундый матур.

Қазақ тіліне аударғанда бұл қаратпалар семантикасы *бикеи*, *ханым*, *мырза* аппелятивтеріне сәйкес келеді. Бірақ қазақ тілінде аталған қаратпалар көбіне іскерлік қарым-қатынаста немесе ресми ортада болмаса, күнделікті тұрмыста актив қолданыста деп айту қиын.

Татар тілінде сөйлеу этикетінің ерекшелігі – ресми және бейресми қарым-қатынас жағдайында бейтаныс адресатқа қаратпа рөлінде туыстық терминдерді қолдану. *Ана*, *абый*, *сеңел*, *энекәш* сөздерді қолдану құрметтің, сыйластықтың белгісі және сөйлеушінің адресатқа жақын адамы ретінде қарайтындығының, оған үлкен құрмет білдіруінің көрсеткіші. Сонымен бірге туыстық терминдер мағыналық өрісінде жыныс пен жас ерекшеліктеріне негізделген қаратпалармен қабысып келеді. Күнделікті ауызекі сөйлеу стилі осы қаратпалардың эмоционалды жұрнақтар арқылы жасалған туынды формаларын *апакай*, *эбекәй*, *энекәшем...* қолдануға да мүмкіндік береді. Осы мәселе бойынша қазақ тіл білімінде этикеттік үлгілерді алғаш диссертациялық еңбек ретінде қарастырып, этнолингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеген А.Қобланова мынадай пікір білдіреді: «Сондай-ақ қазақ тілінде қаратпа сөз жасайтын *-шек*, *-қай*, *-й*, *-тай* тәрізді қосымшалар да бар. Мәселен, *інішек*, *балақай*, *әкей*, *ағай*, *апай*, *атай*, *тәтей*, *жеңгетай* т.б. *Мұндай қосымшалар сөзге модальдық реңк үстейді*» (Қобланова, 2001: 35).

Кейде туыстық *ана* / *абый* терминдері кез келген бейтаныс адамға айтылғанда коммуниканттар арасындағы әлеуметтік қашықтықтың белгісі болып табылады. Адресатпен жас жағынан шамалас немесе кіші бола тұра оның жоғары позицияны иеленетінін және ерекше құрметке ие екендігін көрсетеді. Немесе адресанттың ол кісіге өтінішпен келіп тұрғанын да білдіруі мүмкін.

Таныс емес және жасы кіші адресатқа татар тіліндегі қаратпаларда туыстық *сеңел* / *эне* терминдері немесе олардың түрлі нұсқалары өте жиі қолданылады: «...Бездә узеңнән яшьрәк хатын-кызга (кызларга, яшь хатыннарга) сеңелем дип, узеңнән яшьрәк ир-атка (малайларга, егетләргә һәм яшь ирләргә) энем дип эндәшү гадәткә кергән...» (Юсупов, 2000: 215). Автордың бұл сөздері татарлардың ғана емес, түркі әдептілігінің ерекшеліктерін тамаша жеткізген секілді.

Татар тілінде егде жастағы адамдар таныс емес жас қыздарды *қызым*, ал жас жігіттерді *-улым* деп атағанды жөн көреді. Көбінесе олар

қызмет көрсету саласындағы сатушыларға, кеңесшілерге, даяшыларға, такси жүргізушілеріне және т.б. дәл осылай айтқанды құптайды. Бір қызығы, қазақ тілінде де, татар тілінде де *даяшы немесе сатушы* деп айтатын болсақ, адресатты

ренжітіп алу және де коммуникацияның сәтсіз болу ықтималдығы өте зор. Мұның себебі де сол шығыстық шұғылалы көңілде, адамдардың кең пейілі мен бауырмал жүрегінде деп ойлаймыз.

3-кесте – бейтаныс адамдармен қарым-қатынас жағдайында туыстық терминдердің қолданылу ерекшелігі

<i>Жағдаят ерекшеліктері</i>	<i>Қазақ тілі</i>	<i>Татар тілі</i>
Жасы үлкен ер адам	Ата, аға, көке, ағай	<i>бабай</i> – ата <i>ата</i> – әке <i>абый, ағай, аға</i> – аға <i>абзый</i> – көке
Жасы үлкен әйел адам	әже, апа, апай, әпке, әпше (диалект)	<i>аби</i> – әже <i>апа</i> – әпке <i>тутти</i> – тәте
Құрдастар (ер адамдар)	Бауырым, туысқан	<i>кардаш</i> – бауырым <i>бертуган</i> – біртуған бауыр
Құрдастар (әйел адамдар)	Құрбым, замандас	
Жасы кіші ер адам	Інім, інішек	<i>эне</i> – іні <i>ул (угыл)</i> – ұл
Жасы кіші әйел адам	Сіңілім, қызым	<i>Кыз</i> – қыз <i>сенгел</i> – сіңіл

Татар және қазақ тілінде бейтаныс адамға туыстық терминдердің қолданылуын талдау нәтижесінде бұл формалар тек егде жастағы бейтаныс адамдарға ғана емес, сонымен қатар адресатпен құрдас немесе одан үлкен адамдарға да қаратыла қолданылады деген тұжырымға келуге болады. Бұл дәстүр күрделі шығыс этикетінен бастау алады. Осы тұста адресат өзіне айтылған туыстық қаратпаны адресанттың сыйластық қатынасы ретінде қабылдайды. Осыған сүйене отырып, бұл жағдайда аппелятивті таңдау кезінде негізгі параметр тек коммуниканттың жасы ғана емес, гендерлік ерекшелігі де маңызды деп қорытынды жасауға болады.

Екі тілде де балаларға арналған қаратпа таңдаудың белгілі бір еркіндігі болады: *алтын, тәттім, айналайын, матурым, ускәнем* сияқты сезімге толы сөздер дәл осы жағдайда әбден орынды. Мұндай коммуникацияда эмоционалды реңктегі тілдік бірліктерді қолдануға кедергі келтіретін коммуниканттар арасындағы кез-келген қашықтық еңсеріледі.

– Ал, *шырағым*, жақындай бере аттан неге түстіңдер? – дейді Төле би қызға (Билер сөзі).

– Жарайсың, *Қоңыр қозым!* Осы сөздің мағынасын түсініп өскейсің, – деді Абай атасы риза кейіппен (М.Әуезов).

– *И-и-и, канатсыз фәрештәм*, син дә мин теләгәнчә генә булса... (Галиева)

– *Рахилә кугәрченем*, кичә биргән вәгьдәнне онытмагансың дип беләм... (Вахит)

– *И жаным Фаина, акыллым* син, диванамы, дигәндәй, гел дә менә сабий бала син... (Ахунов)

Бейресми қарым-қатынас жағдайындағы бейтаныс адамдарға татар тілінде, қазақ тіліндегідей, күнделікті *дус(тым), дус кеше, малай, ахир(-и,-эт)* түрлерін қолдануға болады. Бұл формалардың барлығын ер адамға да, әйелге де қарата қолдануға болады. Қаратпаның жоғарыда аталған бейресми түрлерін қолдану адресаттың әлеуметтік немесе жас ерекшеліктерін бейтараптандыруға, бейресми қарым-қатынас орнатуға ұмтылысын көрсетеді. Ауызекі қаратпалары (бейресми) коммуникацияның формалдылық дәрежесін төмендетеді және коммуниканттар арасындағы субъективті қашықтықты азайтады.

Тіпті бейтаныс адамнан жақын адамын көруге деген құштарлық *бауырым, туган(ым), кардеш* сыпайы аппелятивтік номинацияларды қолданудан айқын көрінеді. А.Вежбицкая отбасылық және үй шеңберінен тыс мұндай қаратпа формалары туралы: «Импликация близких отношений, полного отсутствия дистанции

и наличия уз» – деген тұжырым жасайды (Вежибицкая, 1999: 374).

– Ей, *бауырым!*

Көтерсеңші, көтерсеңші басыңды.

Алатаудың асқарына күннің нұры шашылды.

Қыз-тіршілік, міне тағы мойыныңа асылды,

Асылды да саусағымен сипағандай шашыңды
(М.Мақатаев)

– Кел, *бауырым*, ендеше. Досбол құшағын аша түрегелді (Билер сөзі)

– Хәлләр шулайрак бит, *Модәррис туган...*
(Дәрзаман)

– Законнар безнең барыбыз өчен дә бер, *кардәш* (Дәрзаман)

Бейтаныс адамға арналатын қаратпаның жалпы формаларын білу және оларды дұрыс қолданудағы ерекше маңызды, өйткені олар бойынша адресат адресанттың адамгершілік қасиетін анықтайды және оның ниетін, мәдениетінің деңгейін болжайды. Сәйкесінше, адресанттың мақсатына сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін тілдік қатынастың кейінгі нәтижесі қаратпа формасына байланысты болады.

Отбасы мүшелеріне қолданылатын қаратпалар. Отбасында қолданылатын қаратпалар тобы жылы қарым-қатынас орнатудың прагматикалық мәні бар туыстық қатынас формалары ретінде жұмсалады. Ата-аналарға балалар, негізінен, әкеге *әти(й) / әтием* және анаға *әни(й) / әнием* формаларын қолданады.

Татар тілінде атаға айтылатын қаратпа формалары: *бабай, бабақай, баба, йырақ / жырак* (алыс, шалғай) *бабай, яқын / жақын* (жақын) *бабай, дәуәти, дәуәттә, әттә* және т.б.; әжеге – *әби, әбий, әббә, әнәй, нәнә, инәй, дәуәни, дәунәнә, картәби, әннә* т.б. Көбінесе *картәби* түрі үлкен әжеге қатысты, ал *йырақ / жырак әби / бабай* – анасы жағынан атаға / әжеге қатысты қолданылады. Бірақ бұл номинацияларды қолдануда нақты айырмашылықтар жоқ, сондықтан олар өздері қалай атағысы келетініне немесе ата-анасының қалауына байланысты таңдау жасайды.

Татар жанұяларында ерлі-зайыптылар бір-бірінің есімі мен сүйіспеншілікті білдіретін сөздерден басқа, әйеліне – *әнисе*, күйеуіне – *әтисе* деп айту қалыптасқан. Ерлі-зайыпты-

лардың бір-біріне мұндай қаратпаларды қолдануы 20-шы ғасырдың басынан бастау алады. Бұл, негізінен, шығыс отбасыларында ерлі-зайыптылардың, әсіресе күйеулердің есімдерін айтуға тыйым салынуымен байланысты. Соңғы жылдарда бұл дәстүр қайта жаңғырды. Түркі тілдеріндегі қаратпалардың мұндай формаларында отбасының ұлттық-мәдени ерекшеліктері, ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынас өте нәзік беріледі.

А.Қобланованың пікірінше тәуелдік жалғауының 3-ші жағы туыстық терминдерге жалғана отырып, оны атауыш сөзден қаратпаға айналдырады. Мысалы, *отаға-отағасы, аға-ағасы, әпке-әпкесі* т.б. Бұл жерде автор ерекше тілдік құбылысты байқағанын атап көрсеткен: «Грамматикадағы тәуелдік жалғауының 3-ші жағы логикалық 2-ші жақтың көрсеткішіне айналады. Мұндай сөздерде ешқандай тәуелділік мағына болмайды. Бұл қаратпалардың жасалуының тағы бір ерекшелігі және тілдің икемділігінің көрсеткіші» (Қобланова, 2001: 35). Біздіңше, бұл сөздердегі тәуелділік мағына сақталады, тек оның 1-ші емес, 3-ші жақта айтылуы сөйлеушінің коммуникантпен арақашықтықты сақтауға тырысып жатқандығын, ортадағы субординацияның бұзылмауын көрсетеді. Бұл да – әлбетте шығыс этикетіне тән ерекше нормалардың бірі.

Қорытындылай келе, отбасы мүшелеріне қаратпа сөздерді қолдану прагматикасы олардың бір-біріне деген тығыз қарым-қатынасты көрсетуге бағытталған деген ойға келеміз.

Туыстарға қолданылатын қаратпалар. Туысқандар тек бір үйдің ғана адамдарымен шектелмейтінін ескере отырып, басқа туыстарға арналған қаратпаларды сараптауды да жөн санаймыз.

Бейресми ортадағы коммуниканттардың теңдігі/теңсіздігі жасқа немесе қызметіне байланысты болуы мүмкін. Ал туыстарына қатысты қаратпа формасын таңдауда коммуниканттардың жасы мен әулеттегі мәртебесі жетекші параметрлер ретінде қарастырылады. Төмендегі салыстырмалы кестеде қазақ және татар тіліндегі туыстық атаулардың қолданылу ерекшелігі көрсетілген:

<i>Қазақ тілі</i>	<i>Татар тілі</i>
Әке жағынан туыстық атаулары	
Әке, шеше (ана), ата, әже, апа (әпке, әпше, тәте), іні, қарындас, сіңлі және т.б.	ата, баба(й),әби, абый (дәу әти, зур әтәй, дэдәй, агай), апа (тути, тэтә), сеңел, эне
Ана жағынан туыстық атаулар	
Нағашы, таға, тағай (нағашы ата, нағашы әже, нағашы әпке, нағашы аға және т.б.)	жырак/йырак (жыраг әби немесе жырак, карт инәй, жыраг агай, жырак жинги)
Некелік қатынасқа байланысты атаулар	
Күйеу, әйел, жұбай, бәйбіше, тоқал, жезде, жеңге, балдыз, қайын іні, қайын сіңлі, қайын бике, қайын ата, қайын ене, құда, құдағи, құдаша, құда бала және т.б.	кода, кодағый, кияу, килен, әткәй, балдыз, печкәчә(й), жиңги

Туыстық атаулардың бір ерекшелігі – әрі номинатив, әрі қаратпа ретінде жұмсалып, этикеттік қарым-қатынасты білдірудің арнайы амал-тәсіліне айналады.

— Исәнмесез, *бабай?* – диде Гөлшәһидә, яңа авыру янына утырып... (Әпсәләмов)

— ...Кем атлы әле син? *Әнем*, бирегә кил әле... (Ихсанова)

— *Камәрия ана*, кеше көлдермик, әйтәсе сүзләрегезне өйгә кергәч тә әйтеп була сана... (Галиева)

— *Улым*, менә кара! – диде Айдаш баба (Батулла)

— Исәнме, *кызым Илгизә!* Безнең малайдан хат-хәбәр юктыр бит? (Сабитов)

— *Әже*, қай жерге ілейін? – деп сұраған Ырысбек (С. Мұратбеков)

— *Әке*, мен Төле биге барып сәлем беремін, өзін көріп, сөзін тыңдағам келеді, – деп бала Қазыбек қолқа салады (Билер сөзі)

Қорытынды

Сонымен, зерттеу материалы көрсеткендей, салыстырылып отырған екі тілдің тілдік этикеті коммуниканттардың тұлға аралық қарым-қатынасына, қарым-қатынас сипатына, халықтың салт-дәстүріне, сондай-ақ қарым-қатынас орын алған жағдайға тікелей байланысты. Олардың негізгісі ретінде коммуникацияның ресми және бейресмилігін атауға болады.

Екінші адамның назарын аудару мақсатында қазақ және татар тілдерінде адамның аты-жөні, туыстық атаулар, гоноративті формалар және басқа да номинациялық атаулар қолданылуымен қатар түрлі эмоциялық реңкті сөздер де қаратпа ретінде жұмсала алады.

Зерттеу нысаны ретінде алынған екі тілде де туыстық атаулар сөз этикетінің әлеуметтік-реттеуші қызметін жиі орындайды. Аталған тілдік бірліктер таныстарға да, бейтаныстарға да көп қолданылады.

Түркі тілдерінде қаратпалардың экспрессивті-эмоционалдық функциясын кішірейткіш жұрнақтары арқылы беруге болады. Кішірейткіш жұрнақтар туысқандық атауларға жалғанғанда өзінің кішірейту мәнін жоғалтып, жақындық пен экспрессивтілік басым болады.

Салыстырмалы талдау бейтаныс адамға арналған қаратпалар қазақ және татар тілінде, тіпті, ресми қарым-қатынас жағдайында да коммуниканттар мен адамдар арасында жылы қарым-қатынас тудыратын туыстық терминдерді қолдану арқылы жүзеге асатынын көрсетіп отыр. Мұның негізгі себебі – коммуникативті қашықтықты азайту.

Ал қарым-қатынасқа түсіп отырған екі тарап қаншалықты жақын болса, соғұрлым қарым-қатынас процесінде қолданылатын әртүрлі эмоциялардың саны артады. Сондықтан да отбасында және жақын достар арасында бейресми нұсқалардың көп қолданылатыны – табиғи құбылыс.

Әдебиеттер

- Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.
- Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы: Жоғары Аттестациялық Комиссияның баспа орталығы, 2001. – 120 б.
- Шадкам З. Қазақ-түрік сөз этикетінің этномәдени аспектісі: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
- Формановская Н.И. Русский речевого этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Русский язык, 1982. – 126 с.
- Формановская Н.И. Русский речевого этикет: лингвистический и методический аспекты. 2-е изд. / Н.И. Формановская – М.: Рус.яз., 1987. – 94 с.

- Мосейко А. Этикетные модели поведения в британской и русской лингвокультурах: дис. ...канд. филол. наук. – Волгоград, 2005. – 187 с.
- Гольдин В.Е. Обращение: теоретические проблемы. – Саратов: Изв-во Саратовского ун-та, 1987. – 128 с.
- Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Пер. с англ. А.Д. Шмелева, под ред.Т.В. Булыгиной. – М.: Языки слав. культуры, 1999. – 780 с.
- Юсупов Р.А. Әдәп башы – тел: икетеллек шартларында дәрәс сәйләм мәсьәләләре. – Казан: КДПУ, 2000. – 218 б.
- Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казан: Каз. Универ-т нәшр, 1990. – 278 б.
- Ромазанова О.В. Коммуникативно-прагматические аспекты обращения в разноструктурных языках: на материале английского и татарского языков. – Казань, 2007. – 200 с.
- Новак Э. Русский речевой этикет с точки зрения коммуникативного поведения поляков / Э. Новак. – М., 1987. – 170 с.
- Brown, R. The Pronouns of Power and Solidarity/ R. Brown A. Gilman // *Language and Social Context: Selected readings.* – Harmondsworth, 1979. – P. 252-282.
- Wond L.A. Politeness and forms of address / L.A. Wond R.O. Kroger. // *Journal of Language and Social Psychology*, 10 (3). – 1991. – P. 145-168
- Byram M. *Teaching and Assessing Intercultural Competence* / M. Byram. – Clevedon: Multilingual matters LTD, 1997.
- Maybin J. *An English Canon? Using English: from conversation to canon* / J. Maybin / Edit, by J. Maybin and N. Mercer – London: Routledge, 2001 – P. 5-27.

References

- Akhmet Baitursynuly. (2009) *Til – kural* [Language is a tool]. Almaty: «Sardar» baspasy, 2009. 348 b. (in Kazakh)
- Qobylanova A. (2001) *Kazaq soz etiketi* [Kazakh speech etiquette]. Almaty: Jogary Attestatsiyalyq Komissiyanyng baspa ortalygy, 2001. – 120 b. (in Kazakh)
- Shadkam Z. (2015) *Qazaq-turik soz etiketining etnomadeni aspektisi* [Ethnocultural aspects of Kazakh and Turkish speech etiquette]: monografiya. Almaty: Qazaq universitety, 2015. 242 b. (in Kazakh)
- Formanovskaya N.I. (1982) *Russkii rechevoi etiket: lingvisticheski i metodicheski aspekty* [Russian speech etiquette: linguistic and methodological aspects]. M.: Russkii yazyk, 1982. 126 s. (in Russian)
- Formanovskaya N.I. (1987) *Russkii rechevoi etiket: lingvisticheski i metodicheski aspekty. 2-ye izd.* / N.I. Formanovskaya [Russian speech etiquette: linguistic and methodological aspects]. M.: Russkii yazyk, 1987. 94 s. (in Russian)
- Moseiko A. (2005) *Etiketnye modeli povedeniya v britansko i russko lingvokulturah* [Etiquette models of behavior in British and Russian linguistic cultures]: dis. ...kand. filol. nauk. Volgograd, 2005. 187 s. (in Russian)
- Goldin V.E. (1987) *Obrasheniye: teoreticheskie problemy* [Circulation: theoretical problems]. Saratov: Izv-vo Saratovskogo un-ta, 1987. 128 s. (in Russian)
- Vejbitskaya A. (1999) *Semanticheskie universal i opisaniye yazykov* [Semantic universals and description of languages]: Per. s angl. A.D. Shmeleva, pod red.T.V. Bulyginoi. M.: Iazyki slav. kutury, 1999. 780 s. (in Russian)
- Iusupov R.A. (2000) *Edep bashy – tel: iketellek shartlarynda dorec seilem meselelere* [Etiquette is a language: questions of correct speech in ambiguous contexts]. Kazan: KDPU, 2000. 218 b. (in Tatar)
- Sattarov G.F. (1990) *Tatar antroponimikasy* [Anthroponomy of the Tatars]. Kazan: Kaz. Univer-t neshr, 1990. 278 b. (in Tatar)
- Romazanova O.V. (2007) *Komunikativno-pragmaticheskie aspekty obrasheniya v raznostrukturyh yazykah: na materiale angliyskogo i tatarskogo iazykov* [Communicative-Pragmatic Aspects of Appeal in Different Structured Languages: Based on the Material of English and Tatar Languages]. Kazan, 2007. 200 s. (in Russian)
- Novak E. (1987) *Russkii rechevoi etiket s tochki zreniya kommunikativnogo povedeniya polyakov* [Russian speech etiquette from the point of view of the communicative behavior of the Poles] / E. Novak. – M., 1987. – 170 s. (in Russian)
- Brown R. The Pronouns of Power and Solidarity/ R. Brown A. Gilman // *Language and Social Context: Selected readings.* – Harmondsworth, 1979. – P. 252-282.
- Wond L.A. Politeness and forms of address / L.A. Wond R.O. Kroger. // *Journal of Language and Social Psychology*, 10 (3). – 1991. – P. 145-168
- Byram M. *Teaching and Assessing Intercultural Competence* / M. Byram. – Clevedon: Multilingual matters LTD, 1997.
- Maybin J. *An English Canon? Using English: from conversation to canon* / J. Maybin / Edit, by J. Maybin and N. Mercer – London: Routledge, 2001 – P. 5-27.